

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA RELYEF NOMLARINI O'RGANISH TARIXIGA NAZAR

Usmonova Shaxnoza Yoqubjon qizi

Farg'ona davlat universiteti

Ingliz filologiyasi kafedrası katta o'qituvchisi (PhD)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20759267>

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tilshunosligida relyef nomlari — oronimlarning o'rganilish tarixi qiyosiy tahlil qilinadi. Oronimika toponimikaning maxsus bo'limi sifatida tog', tepalik, dovon, vodiy, dashtlarga oid nomlarning kelib chiqishi, struktur-semantik xususiyatlarini o'rganadi. Maqolada rus-sovet, ingliz va o'zbek tilshunoslik maktablarida oronimik tadqiqotlarning shakllanish bosqichlari, yetakchi olimlarning ilmiy merosi va zamonaviy oronimika fanining rivojlanish yo'nalishlari yoritilgan.

Tayanch so'zlar: oronim, oronimika, relyef nomlari, toponimika, tog' nomlari, tilshunoslik tarixi, qiyosiy tahlil.

Kirish

Relyef nomlari — oronimlar — toponimik tizimning eng qadimgi va barqaror qatlamlaridan birini tashkil etadi. Tog', tepalik, dovon, vodiy, jar, dashtlarga berilgan nomlar insoniyatning atrof-muhitni idrok etish, makonni o'zlashtirish va xotirada saqlash jarayonining bevosita natijasi hisoblanadi. Relyef obyektlari, boshqa geografik obyektlarga nisbatan, ko'pincha o'zgarmas tabiiy ko'rinishga ega bo'lganligi sababli, ularning nomlari ham yuzlab, ba'zan minglab yillar davomida saqlanib qoladi va shu bilan tilning eng qadimgi qatlamlarini o'zida muhrlaydi.

Oronimika — toponimikaning relyef nomlarini o'rganuvchi maxsus bo'limi sifatida XX asrning birinchi yarmida mustaqil ilmiy yo'nalish darajasiga ko'tarildi. Biroq relyef nomlariga qiziqish tilshunoslik fan sifatida shakllanishidan ancha oldin, tarixiy-geografik tasvirlar va lug'atshunoslik an'analari doirasida paydo bo'lgan edi. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tilshunosligida oronimik tadqiqotlarning tarixiy taraqqiyoti bosqichma-bosqich tahlil qilinadi va ikki tilshunoslik maktabi o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar aniqlanadi.

1. Ingliz tilshunosligida relyef nomlarini o'rganish tarixi

Ingliz tilshunosligida geografik nomlarni, jumladan relyef nomlarini ilmiy o'rganish an'anasi XIX asr oxiri — XX asr boshlarida shakllana boshladi. Bu davrda Britaniya orollarining geografik nomlari tarixiy-filologik nuqtai nazardan tizimli tarzda tahlil qilina boshlandi. 1904-yilda tashkil etilgan English Place-Name Society (Ingliz joy nomlari jamiyati) ushbu sohada birinchi institutsional tashkilot bo'lib, uning faoliyati relyef nomlarini ham o'z ichiga olgan keng qamrovli toponimik tadqiqotlarga asos soldi.

Ingliz oronimikasining shakllanishida Eilert Ekwallning ilmiy merosi alohida o'rin tutadi. Uning "The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names" asari nafaqat aholi punktlari, balki tog', tepalik va boshqa relyef shakllariga oid nomlarning etimologik tahlilini ham qamrab oladi. Ekwall o'z tadqiqotlarida qadimgi anglosaks, kelt va skandinaviya tillaridan kelib chiqqan relyef terminlarining (-hill, -down, -fell, -combe kabi) tarixiy taraqqiyotini ochib berdi.

Margaret Gelling ingliz oronimikasi rivojiga yana bir muhim hissa qo'shgan tilshunos hisoblanadi. Uning "Place-Names in the Landscape" (1984) asari relyef nomlarini nafaqat lingvistik, balki landshaftshunoslik nuqtai nazaridan ham tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, unda qadimgi ingliz tilidagi relyef terminlarining ("dun", "beorg", "hyll" kabi) semantik farqlari batafsil

yoritilgan. Gelling tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, qadimgi ingliz tili relyef shakllarini zamonaviy ingliz tilidan ancha aniqroq va tafsilotliroq farqlagan.

Kenneth Cameronning "English Place-Names" (1996) monografiyasi esa relyef nomlarini umumiy toponimik tizim doirasida tasniflashga bag'ishlangan bo'lib, unda oronimlarning etnik qatlamlari (kelt, lotin, anglosaks, skandinaviya, norman) bo'yicha klassifikatsiyasi taqdim etilgan. Cameron tadqiqotlari ingliz oronimikasini tarixiy davrlashtirish bo'yicha asosiy nazariy poydevor bo'lib xizmat qildi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ingliz oronimikasida kompyuter texnologiyalari va kartografik ma'lumotlar bazalaridan foydalanish kuchaydi. Survey of English Place-Names loyihasi doirasida relyef nomlari ham raqamli tahlilga tortildi, bu esa katta hajmdagi oronimik materialni statistik va kartografik tahlil qilish imkonini yaratdi.

2. Rus-sovet tilshunosligida oronimika va uning o'zbek tilshunosligiga ta'siri

O'zbek tilshunosligida oronimik tadqiqotlarning shakllanishini tushunish uchun rus-sovet toponimika maktabining rolini alohida ko'rib chiqish zarur, chunki O'zbekistonda ilmiy toponimika XX asrning o'rtalarida aynan shu maktab ta'sirida institutsionallashti. E.M. Murzayevning "Ocherki toponimiki" (1974) asari nafaqat umumiy toponimika nazariyasini, balki oronimikaning mustaqil yo'nalish sifatida ajralib chiqishini ham asoslab berdi. Murzayev birinchilardan bo'lib relyef terminlarining geografik leksika tarkibida alohida tabaqa tashkil etishini ko'rsatdi va turkiy tillardagi relyef terminlarini ("tog'", "tepa", "dovon", "adir") tizimli tahlil qildi.

V.A. Nikonovning "Vvedenie v toponimiku" (1965) asarida oronimlarning umumiy toponimik tasnif tizimidagi o'rni nazariy jihatdan asoslab berildi. Nikonov oronimlarni gidronimlar bilan birga toponimik tizimning eng qadimgi va barqaror qatlami sifatida belgilab, ularning etimologik tahlili orqali xalqlarning qadimgi migratsiya yo'llarini aniqlash mumkinligini ta'kidladi.

A.V. Superanskayaning onomastika nazariyasiga oid umumlashtiruvchi tadqiqotlari esa oronimlarni atoqli otlarning umumiy tizimi doirasida o'rganishning nazariy-metodologik asoslarini ishlab chiqdi. Uning ishlari O'zbekiston va boshqa sobiq sovet respublikalarida toponimika, jumladan oronimika sohasidagi tadqiqotlarning nazariy bazasi sifatida xizmat qildi.

3. O'zbek tilshunosligida relyef nomlarini o'rganish bosqichlari

O'zbek tilshunosligida relyef nomlarini ilmiy o'rganish XX asrning ikkinchi yarmida, umumiy toponimika fanining institutsionallasishi bilan bog'liq holda boshlandi. Bu davrgacha relyef nomlari haqidagi ma'lumotlar asosan tarixiy-geografik asarlarda, sayohatnoma va lug'atlarda parchalanib uchrar edi, biroq ular maxsus lingvistik tahlil predmeti bo'lmagan.

Z.Do'simovning "O'zbek tili toponimikasi" (1985) asari o'zbek oronimikasi rivojida muhim bosqich bo'ldi. Bu tadqiqotda relyef nomlarining o'zbek tili leksik tizimidagi o'rni, ularning struktur-semantik xususiyatlari va asosiy yasaliş modellari (affiksatsiya, qo'shma so'z, izofa konstruksiyasi orqali) birinchi marta tizimli tarzda yoritildi.

T.Nafasovning "O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati" (1988) asari esa amaliy-leksikografik xarakterga ega bo'lib, unda O'zbekiston hududidagi ko'plab relyef nomlarining etimologiyasi va semantikasi izohlab berilgan. Bu lug'at o'zbek oronimikasi uchun boy faktik material bazasini yaratdi va keyingi tadqiqotchilar uchun asosiy manba sifatida xizmat qilmoqda.

S.Qoraevning "O'zbekiston viloyatlari toponimlari" (1996) tadqiqotida esa relyef nomlari hududiy-mintaqaviy prinsip asosida tasniflanib, har bir viloyatga xos oronimik xususiyatlar alohida ko'rib chiqilgan. Qoraev tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonning turli mintaqalarida relyef nomlari yasalişida sezilarli farqlar mavjud: tog'li mintaqalarda (Farg'ona vodiysi atrofi,

Surxon-Sherobod) nisbatan boy va tabaqalashgan oronimik leksika qo'llanilsa, dasht va vodiy mintaqalarida (Mirzacho'l, Qizilqum atrofi) relyef nomlari nisbatan kamroq va umumiyroq xususiyatga ega.

Mustaqillik yillaridan boshlab o'zbek oronimikasi yangi bosqichga kirdi: milliy tarix va madaniyatni qayta tiklash jarayonida ko'plab relyef nomlarining tarixiy-etimologik ildizlarini aniqlashtirish, ularni rasmiy hujjatlarda to'g'ri qayd etish bo'yicha amaliy ishlar olib borildi. Shuningdek, zamonaviy o'zbek tilshunosligida oronimlarni qiyosiy-tipologik nuqtai nazardan, xususan boshqa tillar (rus, ingliz, fors-tojik) materiali bilan solishtirib o'rganish yo'nalishi rivojlanmoqda.

4. Ikki tilshunoslik maktabining qiyosiy tahlili

Ingliz va o'zbek tilshunosligida oronimik tadqiqotlarning rivojlanish yo'llarini qiyosiy tahlil qilish bir qator umumiy va farqli xususiyatlarni ochib beradi. Umumiy jihatlardan biri — ikki tilshunoslik maktabida ham oronimika dastlab umumiy toponimika fani doirasida shakllanib, keyinchalik mustaqil tadqiqot yo'nalishi darajasiga ko'tarilganligidir. Shuningdek, ikki tilshunoslikda ham etimologik-tarixiy yondashuv dastlabki bosqichda ustunlik qilgan, keyinchalik struktur-semantik va kognitiv yondashuvlar bilan boyitilgan.

Farqli jihatlariga kelsak, ingliz oronimikasi nisbatan erta — XX asr boshlarida institutsional shaklga kirgan bo'lsa, o'zbek oronimikasi bu bosqichga asosan XX asrning ikkinchi yarmida, sovet tilshunosligi ta'sirida yetib keldi. Bundan tashqari, ingliz oronimikasi tadqiqotlarida etnik qatlamlilik masalasi (kelt, anglosaks, skandinaviya, norman ta'sirlari) markaziy o'rin tutsa, o'zbek oronimikasida turkiy-forsiy-arab tillari o'zaro ta'sirining tahlili ustunlik qiladi. Bu farq ikki mintaqaning tarixiy-etnik taraqqiyotidagi o'ziga xosliklardan kelib chiqadi.

Yana bir muhim farq — manba bazasi xususiyatida ko'rinadi. Ingliz oronimikasi yozma yodgorliklarning boyligi (qadimgi anglosaks hujjatlari, Domesday Book kabi tarixiy ro'yxatlar) tufayli nisbatan keng yozma manbalar asosida rivojlangan bo'lsa, o'zbek oronimikasi ko'p hollarda og'zaki xalq an'analari, mahalliy rivoyatlar va dala-tadqiqot materiallariga tayanishga majbur bo'lgan, bu esa metodologik jihatdan o'ziga xos yondashuvlarni talab qiladi.

Zamonaviy bosqichda esa ikki tilshunoslik maktabi o'rtasida yaqinlashish tendensiyasi kuzatilmoqda: raqamli kartografiya, korpus tilshunosligi va geografik axborot tizimlaridan (GIS) foydalanish ikki tomonlama metodologik yangilanishni ta'minlamoqda. Bu esa kelajakda ingliz va o'zbek oronimikasi o'rtasida qiyosiy-tipologik tadqiqotlarning yanada kengayishi uchun qulay zamin yaratadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, o'zbek va ingliz tilshunosligida relyef nomlarini o'rganish tarixi turli vaqt oralig'ida, turlicha ilmiy-metodologik sharoitlarda kechgan bo'lsa-da, ikki tilshunoslik maktabi ham oronimikani mustaqil va istiqbolli tadqiqot yo'nalishi sifatida shakllantirishga muvaffaq bo'ldi. Ingliz oronimikasi tarixiy-filologik an'analar va boy yozma manbalar negizida, o'zbek oronimikasi esa sovet toponimika maktabi ta'sirida va milliy tarixni qayta anglash jarayonida rivojlandi. Ikki tilshunoslik maktabining tarixiy taraqqiyotini qiyosiy o'rganish nafaqat oronimika fani tarixini chuqur tushunish, balki kelajakdagi qiyosiy-tipologik tadqiqotlar uchun mustahkam ilmiy-nazariy zamin yaratish imkonini beradi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Murzayev E.M. Ocherki toponimiki. — Moskva: Mysl, 1974. — 382 s.
2. Nikonov V.A. Vvedenie v toponimiku. — Moskva: Nauka, 1965. — 179 s.

3. Superanskaya A.V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. — Moskva: Nauka, 1973. — 366 s.
4. Ekwall E. The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names. — Oxford: Clarendon Press, 1960. — 546 p.
5. Gelling M. Place-Names in the Landscape. — London: J.M. Dent, 1984. — 320 p.
6. Cameron K. English Place-Names. — London: B.T. Batsford, 1996. — 230 p.
7. Do'simov Z. O'zbek tili toponimikasi. — Toshkent: Fan, 1985. — 168 b.
8. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. — Toshkent: Mehnat, 1988. — 286 b.
9. Qoraev S. O'zbekiston viloyatlari toponimlari. — Toshkent: O'zbekiston, 1996. — 205 b.